

חקר מלחמת יום הכיפורים

למרות התחושה שמלחמת יום הכיפורים היא אחת המלחמות הנחקרות ביותר בתולדות ישראל – בין היתר בגלל שפע הפרסומים שהציפו אותנו לרגל יום השנה ה-30 לפרוץ המלחמה – האמת היא שונה לחלוטין. החומר המחקרי בעל הערך הוא דל – בין היתר בשל מגבלות המוטלות על גישה לחומר, אף שברובו כבר התיישן, ולא צריכה להיות שום מניעה לאפשר גישה חופשית אליו. את מחיר המדיניות הזאת משלם צה"ל

סא"ל בעז זלמנוביץ'

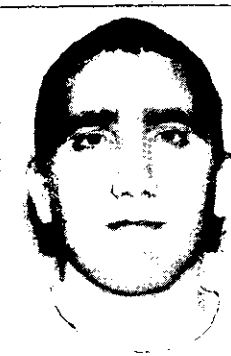
מבוא

מה כתבו עד כה על מלחמת יום הכיפורים

הופעת קובץ המאמרים "מלחמה היום" בעריכת חגי גולן ושאל שי ובהוצאת מערכות¹ היא משמחת מחד גיסא, אך מאידך גיסא ממחישה את הבעייתיות הקיימת בחקר מלחמת יום הכיפורים: עד היום, יותר מ-30 שנה מאז הסתיימה המלחמה, לא פורסמו כמעט מחקרים אקדמיים או מחקרים צבאיים מקיפים על אודותיה.

יחד עם זאת על מלחמת יום הכיפורים נכתב לא מעט – ולא רק לרגל יום השנה ה-30 לפרוץ המלחמה, שגרר פרץ של פרסומים: מאמרים בעיתונים, ספרים², כנסים, ימי עיון ואף לקסיקון חדש³. נכתבו ספרי זיכרונות או ביוגרפיות ואוטוביוגרפיות, שנכללו בהם פרקים נכבדים על המלחמה, שהעיקרי בהם הוא "דדו" של חנוך ברטוב, אשר יצא באחרונה במהדורה מעודכנת, הכוללת מקורות והפניות שלא הותרו לפרסום בעת יציאת המהדורה

לשעבר סמח"ט גבעתי

הראשונה⁴. לז'אנר הזה שייכים גם ספריהם של אביגדור קהלני, יוסי פלד, רפאל איתן, אברהם אדן (ברן), משה דיין וגולדה מאיר וכן ספרים "מטעם", כגון ספרו של בראון על דיין⁵ או ספרה של גיא על בר-לב⁶. נכתבו גם ספרים אישיים מרגשים⁷ על המלחמה ועל

החומר המקורי, הראשוני והתיעודי שמור למעטים, היושבים ברובם במחלקת ההיסטוריה של צה"ל

מוראותיה. ישנם ספרים המנסים לסקור את כל המלחמה⁸. אחרים הם ספרי ה"מחדל", שיצאו סמוך מאוד לסיום המלחמה⁹. כמובן, נכתבו מאמרים רבים¹⁰ והוקדשו לא מעט גיליונות "מערכות" למלחמה¹¹. למרות זאת, פורסמו רק מעט מחקרים מקיפים, המעוגנים בכללי החקר האקדמיים, ואשר מאפשרים דיון תורם ומקדם¹². מייד אעמוד על הפערים ועל הבעיות שאני רואה בתחום זה למרות כל השפע. בחינת קובץ המאמרים והמחקרים "המלחמה היום", מחקרו של דני אשר על הצד המצרי במלחמה, "לשבור את הקונספציה"¹³, וספרם של ברגמן ומלצר, "מלחמת יום הכיפורים – זמן אמת", שראו אור לציון 30 שנה

למלחמה, ממחישה היטב את הבעיה העיקרית: החומר המקורי, הראשוני והתיעודי שמור למעטים, היושבים ברובם במחלקת ההיסטוריה של צה"ל¹⁴. מצב זה הומחש היטב ביום עיון שקיימה אוניברסיטת חיפה על שלב ההיערכות והבלימה (6-7 באוקטובר 1973). המרצים היו ממחלקת היסטוריה של צה"ל וממערכות (צבי עופר, עמירם אזוב ושמעון גולן) וכן שמואל גורדון, שגם הוא "מקורב" לחומר. לקריאת ביניים מהקהל במהלך דבריו של גורדון – "זה לא פייר שהיושבים באולם לא היו חשופים למקורות והיו מתים לראות אותו" – השיב גורדון: "אני עבדתי בשביל זה 25 שנה", ברומזו לשירותו הצבאי ולקשריו.

הבעיה היא שלא ניתן לחלוק על הרמה המקצועית של החוקרים ושל המחקרים ועל הפרשנות שנותנים החוקרים לעובדות, שכן המסמכים סגורים בפני מרבית הציבור והאקדמיה. גולן, למשל, הוא היחיד בארץ הכותב פרסומים צבאיים¹⁵ ואקדמיים¹⁶ על יחסי הדרג המדיני-צבאי במלחמה ועל שהתרחש במוצב הפיקוד העליון במהלכה. דוגמא נוספת היא דני אשר, הכותב על צבאות ערב במלחמה באופן מוסמך וכמעט בלעדי¹⁷. בהקשר זה ראוי לציון ספרם של ברגמן ומלצר שכתוב אומנם בכתובה עיתונאית, אינו חף מטעויות הבנה ואינו מעמיק

בפרשנויות, אך התיזה שלו, שיש צורך לחשוף את מה שקרה במלחמה ואת המקורות, היא נכונה ורלוונטית.¹⁸ בהערת ביניים יש לציין כי צריך גם לאסוף את החומר התיעודי המפוזר אצל הציבור על מנת לשומרו ולרכזו במוקדי מחקר. אולם מכיוון שיוצאי הקרבות – מפקדים ולוחמים – מעוניינים שהחומר השמור בידיהם ייצא לאור, כל אחד מסיבותיו שלו, אזי כל עוד ברור שהחומר אשר יגיע לארכיונים ייקבר בהם, הוא לא יימסר.¹⁹ חשיפת החומר התיעודי היא חיונית, אך צריך לעשות זאת באופן מסודר. ברגמן ומלצר מתגאים בכך שעלה בידיהם לחשוף חומרים גנוזים למרות המאבק בצנזורה.²⁰ הדליפות הן ממקורות שונים. חלקם של בעלי עניין במאבקי המפקדים והמודיעין וחלקם של מי שחשו את עצמם נפגעים ממה שאחרים פירסמו. חלק מהחומרים פורסמו בחו"ל מסיבה כזו או אחרת.²¹ מקור נוסף הוא אנשי הצבא, הפוגשים את החומר במהלך לימודיהם בפו"ם או במכללה לביטחון לאומי, דוגמת רס"ן א' ספרו של אורי בר-יוסף, "הצופה שנרדם",²³ הוא עדות נוספת לצורך לעשות מניפולציות, שלא לומר לעקוף את החוק ואת כללי הארכיונים, כדי להגיע לחומר התיעודי. כפי שמציין בר-יוסף עצמו, החומר הגיע אליו, בחלקו, בדרכים לא־דרכים.²⁴

במה התמקד המחקר עד כה

הספר "הצופה שנרדם" מפנה אותנו לסוגיה נוספת – תחום ההתעניינות של הציבור ושל המחקר. עד היום עיקר הדיון הציבורי בתחום הצבאי היה המודיעין.²⁵ בתחילה היו אלה ההתגוננות של ראש אמ"ן, אלי זעירא,²⁶ מפני מקטרגיו²⁷ וה"התקוטטות" שלו עם מקטרגיו.²⁸ הסיבה המרכזית להתעניינות הייתה תשומת הלב והפרשנות שנתנו ועדת אגרנט לקונספציה ולמחדל ההתרעה. לפני כשנתיים ניתן לעניין המודיעיני תוקף אקדמי, כאשר בר-יוסף פירסם את ספרו על כישלון המודיעין וההתרעה.²⁹ ועדת אגרנט עסקה גם בנושא החשוב – אולי אף החשוב יותר – שעלה עם פרסום הקובץ "המלחמה היום":³⁰

הידע הצבאי, תורות הלחימה ויישומם בשדה הקרב של אוקטובר 1973.³¹ רבים מהמחקרים שעוסקים בתחום הזה אינם חשופים לקורא, לחוקר ולעיתים אף לאיש הצבא. למרות מאמציו של צבי עופר להפיץ בצבא – באמצעות הרצאות – את מחקרו על חטיבה 188 בראשית המלחמה,³² הספר החשוב הזה, שבוחן את יישום התורה הצבאית בקרבות העזים של ה-6 וה-7 באוקטובר, נשאר גנוז ואינו משמש בסיס חשוב

הוא קריטי לעתידו של צה"ל.³⁴ ניתוח הקרבות ברמות השונות, מהמטכ"ל ועד לחייל הלוחם, חיוני לשיפורה ולחיותה של המערכת הצבאית. יש שיגידו כי ניתוחים כאלה נעשים בתוך מסגרות צבאיות שונות ואינם מעניינים של חוקרים מבחוץ.³⁵ הטענה שלי במאמר זה היא, כמובן, שונה. יש חשיבות למחקר בתוך הצבא ולמחקר על-ידי חוקרים בעלי רקע צבאי וקרבי, אולם יש חשיבות עצומה למחקר חיצוני

כוח ישראלי חולף על פני אמל"ח סורי פגוע על גשר אחמדי מזרחית לקונייטרה

אחת השאלות שעומן צריך להתמודד המחקר על מלחמת יום הכיפורים היא מדוע עצרו הסורים את התקפתם ב-7 באוקטובר ולא הגיעו אל מוצאי הצירים בדרום רמת הגולן

לדיון.

ב-1993 פירסם אורי מילשטיין ספר מקיף על המלחמה – "קריסה ולקחה" – הנסמך על מספר רב של מקורות ושל ראיונות. למרבה הצער, הדיון המקיף והמעמיק בבעיית הידע והתורה נבלע בים המלל וההתקפות האישיות המצויים בספר.³³ אך הבעיה העיקרית היא שהאנטייתיזה שלו לא יצרה דיאלקטיקה עם התיזות שלא זכו להיחשף לעין הציבור, ולא נוצרו סינתיזות מחקריות והתקדמות חשיבתית. הידע הצבאי, אשר היה חלק מדיונים פנימיים, קופא על שמריו במקום להיות חלק חשוב ואולי עיקרי מהדיון ומהמחקר הציבוריים. מתוך המערכת הצבאית הצביע דורון אלמוג על הצורך לעסוק בחקר התחום, שכן

לצבא. מחקר מסוג זה יקרא תגר על התפיסות המקובלות, יאתגר אינטלקטואלית ומעשית את המערכת הצבאית הסגורה ובכך ישפר אותה.³⁶

דוגמאות לנושאים שיש לחקור

להלן אציג בקצרה שני נושאים אפשריים למחקר מתוך מבחר עצום, הממחישים את שנאמר עד כה. הראשון שבהם קשור לפיקוד הדרום ולמעוזים. כדי להבין מה קרה במוצב "בודפשט" אנו זקוקים לא רק לעדותו המרשימה של מוטי אשכנזי,³⁷ שהיא מרכזית לגבי מה שקרה במוצב במלחמה, אלא גם לעדויותיהם של שאר החיילים, לקלטות הקשר³⁸ ולצילומי האוויר. נוסף על כך עלינו ללמוד על מה שאירע בחטיבות

ובאוגדות וכן מה הבינו אלון הפיקוד והרמטכ"ל בהקשר למעוזים בזמן המלחמה ולפניה³⁹, ומה היה הידע הצבאי בידי המתכננים והמבצעים בכל הרמות.⁴⁰ מעבר לכך יש צורך להשוות את שהתרחש במוצב "בודפשט" לאירועים שהיו בשאר המעוזים ואף במוצבי דרום רמת-הגולן באותם שלבים של הקרבות, וזאת כדי שבעתיד נוכל להגדיר מהו תפקידם של המוצבים במלחמה, כיצד יממשו אותו ומתי אין להם יותר שום תפקיד, ועל חייליהם לסגת.

דוגמא שנייה לשאלה מחקרית לא פתורה, שמוליכה למסקנות קיצוניות, היא מדוע עצרו הסורים את התקפתם ב-7 באוקטובר ולא הגיעו אל מוצאי הצירים בדרום רמת-הגולן. האם זה בגלל התוכניות הטקטיות שלהם לפני המלחמה?⁴¹ האם אנשי המילואים עצרו אותם, אולי הייתה זו פעולתו של חיל האוויר, שיכול היה לנצל את המרחב הריק מכוחותינו על מנת לפעול בחופשיות?⁴² ואולי, כפי שטוענים אחדים, החשש מפני הפעלת נשק גרעיני בידי ישראל הוא שבלם אותם?⁴³ גם אם לא נרחיק כמו אבנר כהן ונטען שלגרעין השפעה מכרעת לרעה על כל תפיסת הביטחון של ישראל, הרי יותר קל להגיע למסמכים של נשיאי ארה"ב ושל ה-CIA מאשר למחקר מסודר וגלוי בתחום הקרבות הטקטיים ברמת-הגולן.

הבעיות בחקר מלחמת יום הכיפורים

צה"ל התחיל לחקור מאוחר מדי את מלחמת יום הכיפורים. הסיבות לכך הן עניין למחקר מעמיק בפני עצמו, אך קודם כול יש לפתוח את המלחמה למחקר מסודר וגלוי. כפי שהוצג לעיל, הבעיות העומדות בפנינו הן:

1. החומר התיעודי פתוח בפני מעטים.
2. חומר תיעודי רב נמצא אצל מי שלחמו במלחמה או אצל יורשיהם.
3. הצפת השוק בחומרים עיתונאיים, אישיים, בתוצרי מריבות ובחומרים מודלפים או גנובים.
4. לא ניתן לבדוק את המקורות של המחקרים שהתפרסמו עד כה ולהוסיף עליהם עובדות.
5. מיעוט חוקרים יוצר מיעוט

פרשנויות ואינו מאתגר.⁴⁴ הפרסומים והמחקר ממוקדים במודיעין ובכישלוננו, בהתרעה, בהרתעה, בהכרעה⁴⁵ ובנושאים פיקנטיים אחרים, ופחות בנושאים טקטיים ומערכתיים הקשורים לידי הצבאי.

הפרסום אינו ערך עליון, אולם מחקר המלחמות בכלל והמחקר של מלחמת יום הכיפורים בפרט הם חיוניים. בהקשר זה צריך לציין שלמעט מלחמת העצמאות, לא זכתה שום מלחמה להיסטוריה רשמית ומוסמכת,⁴⁶ ונוסף על כך כל החומר הארכיוני החל מ-1956 ואילך עדיין סגור לעיון פומבי. שני הנתונים האלה, יחד עם סוגיות ביטחוניות שעדיין קיימת סכנה בחשיפתן, עומדים לצד המתנגדים לחשיפת כל המקורות על מלחמת יום הכיפורים. אלה טיעונים סבירים, אולם לעניות דעתי מלחמת יום הכיפורים רחוקה דיה כדי לקבל פרספקטיבה מחקרית, ועם זאת קרובה ו חשובה דיה כדי להיחשף שלא לפי התור. ההיסטוריה הרשמית והמוסמכת היא בסיס ראשוני למבחן התורות, לשיפורן ולפיתוחן והמסד לביקורת התפיסה הרשמית של הצבא. הקובץ "מלחמה היום" צריך להיות סנונית ראשונה בפתיחת המחקרים הגנוזים של צה"ל, ובראשם מחקרו המקיף של אלחנן אורן, שחלקים ניכרים ממנו כבר הופצו לכל עבר,⁴⁷ וכן מחקרים נוספים.⁴⁸ המחקרים צריכים לעמוד לביקורת פומבית בתוך הצבא וגם מחוצה לו. לצורך כך יש לאפשר נגישות מרבית אל התיעוד. הרי לא מעט תיעוד כבר פתוח, דוגמת חלק מכרכיה של ועדת אגרנט, שסיווגם הביטחוני הוסר.⁴⁹ פתיחה זו תמשוך חוקרים רבים מהצבא ובעיקר מחוצה לו ללמוד את המלחמה ותאפשר מחקר מקיף יותר, ביקורתי ומגוון יותר מבחינת הנושאים וגישות המחקר. הצבא רק ייצא נשכר מכך.

איהפרסום מגדיל את חוסר האמון של הציבור בצבא ומגביר את הדאגה שחקר המלחמות הנוכחיות שלנו – בלבנון, ביהודה ושומרון וברצועת עזה – יזכה בעתיד להאפלה, כמו זו שידענו עד כה בהקשרה של מלחמת יום הכיפורים. אך מלחמת יום הכיפורים

היא קודם כול, לדעתי, אם כל חטאת של ה"סמוך" ושל ה"יהיה בסדר". זאת בניגוד לסברה הנפוצה, שהיא תיקנה זאת. הסיבה: אם ניצחנו למרות כל התקלות שהיו, למרות הקונספציות, אי-ההתרעה וחוסר המוכנות, אז כל דבר "קטן עלינו". לכן חובה עלינו לחקור באופן פרטני ומדוקדק ולא לעסוק רק בחשבון נפש לאומי או פרטי. ואם התפרצתי לדלת פתוחה, אני מרוצה.

מקורות

1. חגי גולן ושאל שי (עורכים), **מלחמה היום – חקרי מלחמת יום הכיפורים**, תל-אביב, מערכות, 2003.
2. על פרץ הפרסומים ראו: יהודה קורן, "חיטוט בפצעים או ניסיון להבין: ראיון עם ההיסטוריונים פרופסור יואב גלבר, ד"ר יעקב חסדאי ופרופסור בני מוריס אודות הגל החדש של פרסום ספרי תיעוד, ספרי זיכרונות ומחקרים על מלחמת יום הכיפורים", **ידיעות אחרונות, המוסף לשבת – מדור הספרות**, 24 באוקטובר 2003; אורי בר-יוסף, "החשבון האישי של מלחמת הברירה הלאומית", **הארץ, מוסף הספרים**, 26 בנובמבר 2003.
3. איתן הבר וזאב שיף, **לקסיקון מלחמת יום הכיפורים**, זמורה-ביתן, 2003.
4. חנוך ברטוב, **דדו: 48 שנה ועוד 20 יום**, מהדורה ב' מורחבת, אורי-יהודה, דביר, 2002. הספר הוא גרסתו של דדו, הגם שיצא לאור לאחר מותו. למרבה הצער, ברטוב עשה עדכונים מעטים על בסיס מחקרים חדשים, אך למרות זאת נשמר יתרונו של הספר בהיותו מבוסס על מקורות ראשוניים, הנחשפים במהדורה זו.
5. אריה בראון, **משה דיין במלחמת יום הכיפורים**, תל-אביב, עידנים, 1992.
6. כרמית גיא, **בר-לב – ביוגרפיה**, עם עובד, 1998.
7. לדוגמא, יובל נריה, **אש**, זמורה-ביתן, 1989; אלישיב שמשי, **סערה באוקטובר**, מערכות, 1993; חיים סבתו, **תיאום כוונות**, תל-אביב, ידיעות אחרונות, 1999; חני זיו, **שרב**, תל-אביב, למשכל, 2003. אלה דוגמאות בלבד. יש לציין שיצאה לאור ספרות "זכור" רבה מאוד על חיילים וגם של יחידות צבאיות שונות.
8. חיים הרצוג, **מלחמת יום הדין**, עידנים, 1975. הספר יצא שוב ב-1998. ברגמן ומלצר מציינים כי זה הספר המקיף ביותר שיצא עד היום. ראו: רונן ברגמן, **גיל מלצר, מלחמת יום כיפור – זמן אמת**, ידיעות אחרונות, 2003, עמ' 493.
9. לדוגמא: שלמה סוריאנו, **כל מה שרצית לדעת על המלחמה, אבל הצנזורה לא הרשתה לספר לך**, מארדן, פברואר 1974; ישעיהו בן-פורת ואחרים, **המחדל**, הוצאה מיוחדת, 1973; יאיר קוטלר, **ההלם**, שוקן, 1974. עיקרה של ספרות זו בתיעוד הלכי הרוח זמן קצר לאחר תום המלחמה.
10. ראו, למשל, מאמרים רבים של ברי-כוכבא, שעסקו במלחמה בתוך: משה ברי-כוכבא,

- בעניינים החיוניים.
37. מוטי אשכנזי, **הערב בשש תפרוץ מלחמה**, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 2003.
 38. ברגמן ומלצר, **מלחמת יום כיפור – זמן אמת**, עמ' 381–423 וקטעים נוספים בספר.
 39. עמירם אזוב, "עצה מיניסטריאלית – פיקוד הדרום במלחמת יום הכיפורים – 7 באוקטובר 1973 – מבלימה למתקפת נגד", בתוך **מלחמה היום**, עמ' 205–258.
 40. למרבה האירוניה, אשר מצביע על החומרים התיעודיים שיאפשרו את כתיבת מחקרו – אותו חומר תיעודי שחסר לכותב על הצד הישראלי. אשר, **לשבור את הקונספציה**, עמ' 18–20.
 41. דני אשר, "התוכנית הסורית למלחמת יום הכיפורים ומהלכי המלחמה", בתוך **מלחמה היום**, עמ' 289–310. מאמר זה מצביע על בעיה נוספת במחקר, והיא הזווית של מצרים ובעיקר של סוריה, שכן גם שם הארכיונים סגורים.
 42. שמואל גורדון, "לקחים לעתיד ממלחמה בעבר", בתוך **מלחמה היום**, עמ' 351–388. המאמר הופיע בצורה ראשונית במערכות: "פרדוקס ה-7 באוקטובר", **מערכות**, 361, 1998.
 43. שלמה אהרונסון, **נשק גרעיני במזרח התיכון – כרך שני: מבן-גוריון ובחזרה, 1964–1993**, אקדמון, 1995, עמ' 172. שלמה נקדימון, "דיין קיבל רשות מגולדה להפעיל את נשק קץ הימים", **ידיעות אחרונות**, 24 בספטמבר 1985.
 44. מי שעקב אחרי משתפי הכנסים הרבים לרגל 30 שנה למלחמה גילה בוודאי שאורי בר-יוסף הפך למומחה החוץ-צבאי הבולט והכמעט יחיד בנושא המודיעין. אין זו ביקורת לרמה המקצועית, אלא המחשה למיעוט החוקרים.
 45. אבי קובר, **הכרעה – הכרעה צבאית במלחמות ישראל-ערב 1948–1982**, מערכות, 1995, פרק 11.
 46. **מלחמה היום**, עמ' 7.
 47. אמיר אורן, "המחקר הגנוז על מלחמת יום הכיפורים: ליקויי שליטה באוגדת שרון וכוחות אחרים – מחקר 1973: צה"ל בודק גניזת המחקר ושוקל פרסומו", **הארץ**, 11 באוגוסט 2003. ברגמן ומלצר עושים בו שימוש נרחב בספרם.
 48. על-פי מחלקת היסטוריה, נכתבו כ-40 מחקרים על המלחמה על-ידי חוקריה, ופורסמו 30 מאמרים. **מלחמה היום**, עמ' 7.
 49. על-פי החוק, החומר שהוצג לוועדת אגרנט, ואשר נגנז בארכיון משרד הביטחון, אמור להיפתח כעבור 30 שנה, בפברואר 2005. הדבר מעמיד דילמות רבות, שכן חלק מהחומר לא אמור להיפתח על-פי חוק הארכיונים, ונוסף על כך סיווג הביטחוני גבוה ביותר, דוגמת עדויות של אנשי מוסד ואמ"ן.
- מערכות, 1987.
26. אלי זעירא, **מלחמת יום כיפור – מיתוס מול מציאות**, ידיעות אחרונות, 1993. ראו גם בתוך חיים אופז ויעקב בר-סימן טוב (עורכים), **מלחמת יום הכיפורים – מבט מחדש**, האוניברסיטה העברית, 1999, עמ' 66–78. ביקורת על התיזה של זעירא ראו אצל ראובן פדהצור, "הסכנה הרובצת לפתחנו – שבה נכשלנו לפני 30 שנה – היא הקיבעון אצלנו", **הארץ**, מוסף הספרים, 26 בנובמבר 2003.
 27. יואל בן-פורת, **נעילה**, ידיעות אחרונות, 1991. בן-פורת פירסם מספר לא קטן של מאמרים בבמות שונות כתוצאה מזעמו ומתסכולו על כישלון המודיעין. לדוגמה ראו: "מלחמת יום הכיפורים: טעות במאי והפתעה באוקטובר", **מערכות**, 299, 1985, עמ' 2–9. ראו גם אורי בר-יוסף, "הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה", **מערכות**, 361, 1998.
 28. ברטוב, **דדו: 48 שנה ועוד 20 יום**.
 29. אנשי מודיעין אחדים ניסו לייחס את הכישלון המודיעיני להונאה המצרית. ראו בעיקר את מאמריו של אהרון זאבי: "תוכנית ההונאה המצרית" בתוך צבי עופר ואבי קובר (עורכים), **מודיעין וביטחון לאומי**, מערכות, 1987, עמ' 430–438; וגם: "היבטים מדיניים בתוכנית המצרית להונאה במלחמת יום הכיפורים", **מערכות**, 289–290, אוקטובר 1994. פרספקטיבה אחרת מציג יגאל שפי, "מענה לתורפה אסטרטגית: ההונאה המצרית ערב מלחמת יום הכיפורים", מתוך **מלחמה היום**, עמ' 153–172. וכן: דני אשר, **לשבור את הקונספציה**. פרסומים וזיכרונות של אנשי המודיעין ממשיכים להתפרסם. ראו, לדוגמה: אביעזר יערי, **בדרך ממרחביה: סיפורו של איש מודיעין ישראלי**, זמורה-ביתן, 2003.
 30. ארז וינר, "הגיבוש והשבר בתורת הלחימה של צה"ל", מתוך **המלחמה היום**, עמ' 75–89.
 31. דב תמרי, "מלחמת יום הכיפורים – שאלה של חוסר ידע", **זמנים**, 84, סתיו 2003, עמ' 18–31. גם שי תמרי התייחס ביום העיון שהתקיים באוניברסיטת חיפה לידע הצבאי ולכך שהידע התמקד בהתקפה, ולצבא לא היה ידע בהגנה. יש צורך לציין שחסדאי נגע בסוגיה זו כבר לאחר המלחמה. ראו: יעקב חסדאי, **אמת בצל המלחמה**, זמורה-ביתן-מודן, 1978, עמ' 10–13.
 32. צבי עופר, **ברק ביום הכיפורים**, תוה"ד/היסטוריה, 1995 (לא פורסם).
 33. אורי מילשטיין, **קריסה ולקחה**, הוצאת שרידות וידיעות אחרונות, 1993. מילשטיין מזהיר מראש על המגמה שלו בספר. ראו גם מאמריו באינטרנט <http://www.nfc.co.il/archive/003-D-3653-00.html?tag=8-15-52>.
 34. דורון אלמוג, "לקחי מלחמת יום הכיפורים – מבט לעתיד", **מערכות**, 366–367, 1999, עמ' 50–55.
 35. ראו תגובות למאמריו של אורי מילשטיין ברשת האינטרנט.
 36. למשל ולד עסק בעניין הידע הצבאי. ראו: **עמנואל ולד, קללת הכלים השבורים – דו"ח ולד**, ירושלים, שוקן, 1987, פרק שלישי. אין ספק שקריאת מי שחשים נרדפים היא קשה, אך יש בה אתגר הדרוש לטיפול
- מרכבות הפלדה**, מערכות, 1989. זוהי דוגמא בלבד. מאגרי המידע עמוסים במאמרים – הן בעברית והן בשפות נוספות – על המלחמה, אך, כאמור, מדובר בכתיבה חלקית, מקטעית וחסרה.
11. לדוגמא: **מערכות**, 266, 1978; **מערכות**, 277, 1980; **מערכות**, 289–290, 1983; **מערכות**, 332, 1993; **מערכות**, 361, 1998 ועוד.
 12. רונן ברגמן, גיל מלצר, **מלחמת יום כיפור – זמן אמת**, ידיעות אחרונות, 2003, עמ' 15.
 13. דני אשר, **לשבור את הקונספציה**, מערכות, 2003.
 14. זאב שיף, "הקלטות גורודיש: שאלות המפתח נותרו פתוחות", **הארץ**, 12 באוגוסט 2003.
 15. שמעון גולן הרבה לכתוב גם מחקרים מסוגים וגם מחקרים גלויים. ראו, למשל: "מבלימה עד צליחה – תהליך קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים מתחילת המלחמה עד צליחת תעלת סואץ (8–15 באוקטובר 1973)", **זרקור היסטורי**, מחלקת היסטוריה, 2001; "עמדות הרמטכ"ל והדרג המדיני: צליחת התעלה, הצורך בהפסקת אש והדרך להשיגה", **מערכות**, 327, נובמבר 1992; "המכה האווירית המקדימה בפרוץ מלחמת יום הכיפורים", **מערכות**, 373, 2000, עמ' 52–61.
 16. שמעון גולן, "היחסים בין הדרג הצבאי לדרג המדיני בישראל במלחמת יום הכיפורים", **זמנים**, 84, סתיו 2003, עמ' 4–17.
 17. דני אשר, **לשבור את הקונספציה**; "סיפורה של מפה", **מערכות**, 366–367, 1999, עמ' 76–78; "התוכנית המצרית למלחמת יום הכיפורים", **מערכות**, 361, 1998, עמ' 2–13.
 18. על היתרונות הגלומים בכתיבה עיתונאית בכלל ועל ספרם של ברגמן ומלצר בפרט ראו: דב תמרי, "מלחמת יום הכיפורים בין מציאות לדמיון", **הארץ**, מוסף הספרים, 31 בדצמבר 2003.
 19. ראו את תגובתו של גנז המדינה אצל ברגמן ומלצר, **מלחמת יום כיפור – זמן אמת**, עמ' 17.
 20. ברגמן ומלצר, **מלחמת יום כיפור – זמן אמת**, עמ' 17–18.
 21. אמיר אורן, "המחקר הגנוז על מלחמת יום הכיפורים: ליקויי שליטה באוגדת שרון וכוחות אחרים – מחקר 1973: צה"ל בודק גניזת המחקר ושוקל פרסומו", **הארץ**, 11 באוגוסט 2003.
 22. ברגמן ומלצר, **מלחמת יום כיפור – זמן אמת**, עמ' 500. ברשימות המקורות פריטים רבים שוודאי לא שוחררו באופן מסודר מארכיון צה"ל וממחלקת היסטוריה.
 23. אורי בר-יוסף, **הצופה שנרדם – הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה**, זמורה-ביתן, 2001.
 24. אורי בר-יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ' 28. העובר על החוק הוא זה המוסר את התיעוד באופן לא חוקי, לא זה המשתמש בו. מעבר לזה בר-יוסף עשה מחקר מטעם אמ"ן, וכך הגיע אל התיעוד. ראו אצל יערי האומר שהעיד אצל בר-יוסף: אביעזר יערי, **בדרך ממרחביה: סיפורו של איש מודיעין ישראלי**, זמורה-ביתן, 2003, עמ' 172.
 25. ראו לדוגמא פרסום מרכזי: צבי עופר ואבי קובר (עורכים), **מודיעין וביטחון לאומי**,

